

بررسی انتساب زمانی، مکانی و هویت هنرمند یک هلالی ستون دار مزین به کاشی هفت رنگ

زهرا قاسمی*

کارشناس ارشد پژوهش هنر، مری دانشکده هنر دانشگاه کاشان، کاشان، ایران

ابوالفضل عرب بیگی

مری دانشکده هنر و معماری دانشگاه کاشان، گروه صنایع دستی، کاشان، ایران

چکیده

کاشی‌های هفت‌رنگ قاجاری نمود بارزی از هویت تصویری هنر این دوره را به نمایش می‌گذارد که از نظر سبک و سیاق هنری تفاوت‌های عمده‌ای با دوران قبل از خود دارد. کاشی‌نگاران شیرازی در این دوره مطابق با فرهنگ عامپیانه، کاشی‌هایی با ویژگی‌های خاص تولید کردند و مکتب کاشی‌نگاری شیراز را بنا نهادند. این مقاله به بررسی یک هلالی ستون دار مزین به کاشی‌نگاره کتیبه دار در حراجی یونامز لندن می‌پردازد و می‌کوشد با توجه به استاد موجود و نیز مقایسه و تطبیق ویژگی‌های مشترک این اثر با آثار مشابه هم‌دوره در کاشی‌نگاره‌های شیراز-ازجمله درمانگاه نمازی، خانه صالحی و خانه عطروش - مسئله انتساب زمانی، مکانی و هویت کاشی‌نگار آن را روشن سازد. تحقیق حاضر به روش تحقیق تحلیلی و تطبیقی با گردآوری اطلاعات بر پایه مطالعات میدانی و کتابخانه‌ای انجام یافته است. نتایج بدست آمده از یافته‌های پژوهش حاضر بیانگر این است که اثر موردنبررسی به لحاظ موضوعات، نقش‌مایه‌ها، رنگ‌بندی و شیوه رنگ‌گذاری ویژگی‌های معناداری با کاشی‌نگاره‌های مکان‌های مذکور دارد که مبین تعقیل آن به مکتب کاشی‌نگاری شیراز در اواخر دوره قاجار است. همچنین برسی کتیبه‌های این اثر و کتیبه‌های موجود در این مکان‌ها روشن می‌سازد که هنرمند این اثر استاد ابراهیم کاشی‌نگاری بوده است که در شیراز فالیت داشته و دوران حیات وی معاصر با میرزا عبدالرزاق؛ مهم‌ترین کاشی‌بزر مکتب کاشی‌نگاری شیراز در اواخر دوره قاجار بوده است.

واژگان کلیدی:

دوره قاجار، کاشی هفت‌رنگ، مکتب کاشی‌نگاری شیراز، استاد ابراهیم، میرزا عبدالرزاق.

* مسئول مکاتبات: کاشان، کیلومتر ۶ بلوار قطب راوندی، دانشکده معماری و هنر، کد پستی: ۵۳۱۵۳-۸۷۳۱۷

پست الکترونیکی: zahraqasemi8@gmail.com

گرفته‌اند.

موضوع این مقاله معرفی و بررسی یک هلالی ستون دار (Archway) مزین به کاشی کاری هفت‌رنگ با موضوعات مختلف چون بارگاه حضرت سلیمان، تصاویر گل و مرغ و تصاویر بانوان است که از ایران خارج شده و مکان فعلی آن یک حراجی آثار هنری در لندن به نام یوناگنر (Bonhams) است.

در این پژوهش کوشش شده تا با توجه به استناد موجود و نیز مقایسه و تطبیق ویژگی‌های مشترک تزیینی، نقش‌مايه‌ها، رنگ‌بندی و کتیبه‌های این اثر با آثار مشابه در کاشی‌نگاره‌های شیراز (خانه صالحی^۲، خانه عطروش^۳، درمانگاه نمازی^۴ و مسجد وکیل) مسئله انتساب زمانی، مکانی و نیز هویت هنرمند سازنده این اثر روش گردد.

در این راستا سعی بر این بوده تا به سوالات زیر پاسخ داده شود:
- تعلق تاریخی و مکان اولیه این کاشی‌نگاره به کدام دوره و به چه مکانی برمی‌گردد و هنرمند این اثر کیست?
- کاشی‌نگاره موجود با کاشی‌نگاره‌های مکتب شیراز در اوخر دوره قاجار چه ویژگی‌های مشترکی دارد؟

کاشی کاری هنری است که در معماری ایران از اعتبار و اهمیت بالا و والایی برخوردار است. تقریباً غالب بنای‌هایی که از شاهکارهای معماری ایران محسوب می‌شوند، بخش عمده زیبایی و شکوه خود را از کاشی‌های زیبای خود دارند که با انواع نقوش مزین شده است. کاشی‌های تصویری در ایران سابقه‌ای طولانی دارند و در مناطق و دوره‌های مختلف به لحاظ سبک هنری متفاوت بوده‌اند. این صنعت در دوره قاجار موردنوجه ویژه قرار گرفت و از نظر تکنیک‌های تزیین، رنگ‌بندی و نقش‌مايه‌ها دستخوش تغییر و تحول عمده گردید. کاشی‌های هفت‌رنگ^۱ که از اوخر دوره صفوی تا قاجار بر بنای‌های ایرانی نصب شده‌اند جنبش جدیدی است که نمودی از هویت باز هنر تصویری قاجار را به نمایش گذاشت‌هاند. کاشی‌نگاره‌های این دوره علی‌رغم شباهت‌های کلی در سبک و سیاق، در مناطق مختلف (تهران، شیراز و اصفهان) دارای ویژگی‌های مختص به خود است.

بسیاری از کاشی‌نگاره‌های تصویری دوره‌ی قاجار همانند بسیاری دیگر از آثار هنری پس از خروج از ایران در حراجی‌های آثار عتیقه به فروش رسیده و در موزه‌ها و مجموعه‌های شخصی قرار

۱. پیشینه تحقیق

پژوهش‌هایی در مورد کاشی‌نگاره‌های دوره قاجار انجام‌شده است که از جدیدترین آن‌ها کتاب «کاشی کاری قاجاری» تألیف محمدرضا ریاضی است. نگارنده در این کتاب ضمن معرفی کاشی‌های بنای‌های شاخص دوره قاجار مروری بر هنرها و عوامل تأثیرگذار بر کاشی کاری این دوره داشته و نیز به شرح اجمالی ویژگی‌های سبک‌های کاشی کاری سه شهر مهم این دوره یعنی تهران، شیراز و اصفهان پرداخته است. کتاب «نقاشی روی کاشی» هادی سیف که در سال ۱۳۷۶ به چاپ رسیده است از نظر معرفی کاشی‌نگاران دوره قاجار بر پایه مصاحبه، مطالعات میدانی و شناخت بصری کاشی‌نگاره‌های این دوره در قالب تصاویر متعدد قابل توجه است. این نویسنده کتاب دیگری به لاتین با عنوان Persian painted tile work from the 18th and 19th (the shiraz «school») دارد که به‌طور تخصصی‌تر بر روی کاشی کاری قاجار در

شیراز نوشته شده است، بخش‌های زیادی از این کتاب با کتاب قبلی این نویسنده مشترک است. پایان‌نامه‌ای با عنوان «بررسی توصیفی و طبقه‌بندی نقوش کاشی کاری دوره قاجاریه در شیراز» نگارش پنهانم شیروانی (۱۳۸۹) در دانشگاه هنر وجود دارد که صرفاً به توصیف تزیینات برخی از بنای‌های شاخص شیراز پرداخته است. همچنین مقالاتی در مورد کاشی کاری‌های قاجاری نوشته شده‌اند که از میان آن‌ها برخی بر روی کاشی کاری بنای‌های شیراز تمرکز داشته‌اند، از میان آن‌ها می‌توان به این موارد اشاره کرد: «مطالعه کاشی‌نگاره‌هایی با نقوش زنان قاجاری در خانه‌های شیراز» نگارش عفت السادات افضل طوسی و دیگران که بحث اصلی آن مفاهیم سر اسطوره‌ها در فضای معناشناختی فرهنگ و هنر قاجاری است. «خوانش گفتمان کاشی‌نگاره

۲. مروری بر کاشی کاری دوره قاجار

در دوره قاجار در پی عمارت‌سازی‌های شاهان این دوره به‌خصوص

تهران، هنرمندان شیرازی نیز مانند سایر هنرمندان شهرهای دیگر به پاپاختت جدید فراخوانده شدند و رشته‌های مختلف هنری از جمله کاشی کاری رونقی دوباره یافتند. در این دوره با برقراری آرامش نسبی در شیراز بازماندگان هنرمندان و کاشی‌سازان به احیای این هنر همت گماشتند که نخستین جلوه‌های آن ترمیم و بازسازی کاشی کاری‌های بنایهای عصر زند در طرح و نقشی نوین به جای نقوش متداول سنتی بود که ابعاد این نهضت در نیمه دوم قرن ۱۳ با شروع حکومت ناصرالدین شاه آشکارتر گردید.

آنچه در مورد سبک و سیاق تصویرنگاری‌های شیراز قابل توجه است وجود مدارک تصویری از تاریخ ایران بهویژه دوره‌های هخامنشی و ساسانی در این منطقه است که بخشی از حافظه تاریخی مردمان این دیار را تشکیل می‌دهد. همچنین کتاب مصور آثار العجم نخستین کتاب ایرانی درباره آثار تاریخی ایران بهویژه فارس است که فرصت‌الدوله شیرازی آن را به شیوه چاپ سنتگی در دوره ناصرالدین‌شاه منتشر کرده، از این‌رو بخشی از کاشی‌کاری‌های بنایی شیراز را کاشی‌های تصویری با مضامین حجاری‌های هخامنشی و ساسانی تشکیل می‌دهند. از طرفی به این دلیل که از دوره ایلخانی به بعد مکتب تزیینی و نگارگری شیراز سبک و سیاق خود را داشته است از اوایل دوره‌ی قاجار تا پایان این دوره در مکاتب نگارگری شیراز مضامین کتاب‌های کلاسیک ایران همچون هزار و یک شب، شاهنامه، پنج گنج نظامی، دیوان حافظ و آثار سعدی همواره مدنظر هنرمندان نگارگر شیراز بوده است و در کاشی‌کاری‌های بنایی شخصی شیراز بهوفور از این نگاره‌ها و داستان‌های کتب ادبی استفاده شده است. علاوه بر آن توجه به قصص قرآنی از مضامین مورداستفاده کاشی‌نگاران شیرازی بوده است به‌طوری‌که سطوح مختلف کاشی‌کاری شده خانه‌های شیراز هریک رویتگر داستانی هستند.

از دیگر ویژگی‌های اصلی کاشی‌نگاره‌های این دوره فارس وجود
فضای خالی اندک است که در تمام بناهای این دوره آثار آن مشاهده
می‌شود (Taghavi et al., 2015, p.1140). در این دوره استفاده از
کاشی نه تنها در نمای بیرونی خانه‌ها به صورت گستردگی رواج داشت،
بلکه در مواردی تمام سطوح یک اتاق از سقف گرفته تا دیوارها و کف
را شاملاً می‌شد (Riazi, 2016, p.51).

از دیگر تقاضاهای کاشی‌های هفت‌رنگ بنایی شیراز با دیگر مکان‌ها استفاده از رنگ‌های روشن و شاد نظیر صورتی-بنفس، قهوه‌ای و زرد تند، سبز، آبی و سفید است که در این میان نقش صورتی چشمگیرتر است. همچنین استفاده زیاد از اسلوب هاشورزنی و سایه‌پردازی فراوان نیز در این آثار دیده می‌شود. استفاده زیاد از نقش معروف به گل و مرغ از شاخصه‌های دیگر کاشی‌کاری شیراز است که هنرمندان شیراز در عصر زندیه و قاجاریه مهارت زیادی در ترسیم این نقوش داشتند. به طور کلی از نظر ظاهری طراحی نقوش، گل‌ها، چهره‌ها و پیکره‌ها ویژگی‌هایی مختص به خود دارد که آن را از سایر مکان‌ها تمایز می‌کند. همچنین می‌توان به تزیین نقش حاشیه قابها با نوارهای زرد و سفید اشاره کرد که این امر در کاشی‌کاری بنایهای قاجاری، شباز، محمدآباد، عابث شده است.

در معماری بنایی این دوره می‌توان به استفاده گستردۀ از ترکیبیات کاشی کاری در تمام فضاهایی چون قوس‌های نیم‌دایره و

فتحعلی شاه (۱۲۵۰-۱۲۱۲ مق) و ناصرالدین شاه (۱۳۱۳-۱۲۶۴ مق) نیاز به تزیین سطوح گستردۀ دیوارها هنر ساخت کاشی‌های هفت‌رنگ روتقی دیواره یافت. فریه در این باره می‌نویسد: «کاشی کاری قاچار برخلاف دوره‌های قبل محدود به بنای مساجد، مزارها و خانقاوهای نماند، بلکه در کاخها و عمارت‌های اعیانی و دروازه‌های تزیینی شهرها و نهادهای دولتی نیز استفاده می‌شده» (Ferrier, 1995, p.291).

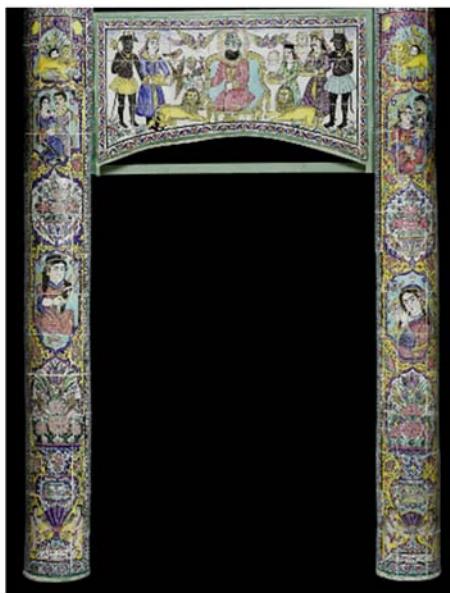
اعتماد‌السلطنه نیز در کتاب المأثر والآثار درباره پیشرفت کاشی‌بزی می‌نویسد: «این صنعت در سوابق ازمنه یکی از بدایع صنایع مملکت ایران بوده است لکن تنزل فاحشی در آن پیدا گردیده بود که در این عهد مبارک دیگر باره در نصاب خویش قرار گرفت» (Etemado saltaneh, 1995, p.152).

برخی از نویسنده‌گان مانند فریه معتقدند کاشی کاری این عصر از آمیختن طرح‌های سنتی با شمایل‌نگاری و تصویرسازی واقع‌گرای Ferrier, (1995) و برخی نیز مانند گدار از تنزل کیفت رنگ‌ها، ساخت کاشی و نقش و طرح‌های این دوره سخن رانده‌اند (Godard, 1970, p.291). ازنظر فهروری رایج‌ترین تکنیک‌های ساخت کاشی در دوره قاجار تکنیک کاشی هفت‌رنگ بوده است ولی نقاشی زیر لعاب نیز در کاشی کاری این دوره نقش مهمی داشته است. وی تنوع رنگ، نقش و کاربردهای مختلف کاشی زیر لعابی را مهم‌ترین ویژگی کاشی کاری این دوره می‌داند (Feharvari, 2000, p.232). در این دوره با ورود لعاب‌های آماده و بسته‌بندی که بیشتر از طریق روسیه وارد می‌شد کیفیت رنگ کاشی‌ها دگرگون شد و رنگ‌های زرد و زردچوبه‌ای، سفید و شیری برآق در زمینه کاشی کاری دوره قاجار مسلط شد (Rasouli, 2010, p.132). پورتر به استفاده از نوعی رنگ جدید صورتی در تصاویر کاشی‌های هفت‌رنگ این دوره که با روش جدیدی کشیده می‌شدند اشاره دارد (Porter, 2002, p.81). در این دوره ناقاشی و نگارگری ایران تحت تأثیر نقاشی اروپایی واقع شد و به همین جهت نقاشی روی کاشی نیز از نقاشی اروپایی متأثر گردید. اکثر طرح‌های کاشی‌های این دوره از نظر نقاشی، طراحی و رنگ‌آمیزی کاملاً با دوره‌های قبل متفاوت است. در این دوره گرایش زیاد به آثار هنرهای تزیینی غرب سبب شد که اشکال به صورت رئالیستی و غیر انتزاعی و به صورت الگوبرداری از تصاویر عکس‌ها، کارت‌پستانل‌ها و تابلوهای نقاشی غربی در هنرهای این عصر از جمله کاشی کاری مورداستفاده قرار گیرند. قاب‌سازی، مدادلیون‌سازی، منظره‌سازی و داستان‌ها و صحنه‌های روایی تصاویر میوه و پرندۀ از موارد آن است (Asadpour, 2011, p.8).

به طور کلی در کاشی کاری دوره قاجار می توان به سه سبک اصلی اصفهان، شیراز و تهران اشاره کرد. که دو شهر تهران و شیراز از نظر میزان استفاده از کاشی تصویری -شیراز به دلیل سابقه تاریخی و تهران به عنوان پایتخت و مرکز تجمل و تأثیرپذیری فرهنگ غربی - نقش اول را ایفا می کنند (Riazi, 2016, p.50).

۲-۱. ویژگی‌های کلی و شاخص کاشی‌نگاره‌های شیراز در دوره قاجار

بعد از حکومت کریم خان و به وجود آمدن وقفه هنری تا شروع حکومت آغا محمد خان و به تخت نشستن، فتحعلی شاه قاجار در

تصویر ۱: کاشی نگاره با موضوع بارگاه حضرت سلیمان-لندن، حراجی بونامز

Access date: (20/8/2016) (bonhams, 15/4/2010, lot:233w)

Fig. 1: Tile Painting on the subject of cort of Soleiman-London, Bonamas Auction

ستون این اثر نگاشته شده است مکان ساخت آن در کارخانهٔ فردی به نام استاد ابراهیم و به سفارش شخصی به نام حاجی عبدالمحمد بوده است (تصاویر ۵ و ۹).

به منظور اطلاع از مکان اولیه این اثر، از جانب نگارندگان با کارشناسان اداره میراث فرهنگی شیراز به صورت شفاهی گفتگو شد که ایشان اطلاعاتی در این خصوص نداشتند و برای کسب اطلاع، کارشناسانی در این زمینه معرفی کردند.

در خصوص انتساب مکان اولیه اثر با جناب آقای مسعود منیاتی از فعالین در زمینه ثبت خانه‌های قاجاری شیراز و در خصوص کارشناسی فنی و سبک و سیاق اثر با استاد کاشی نگار جناب آقای تعبیدی که در خانواده‌ای از نسل کاشی نگاران شیراز رشد کرده و همچنان در این زمینه فعالیت دارد مصاحبه صورت پذیرفت که ایشان با توجه به ویژگی‌های فنی و سبک و سیاق، این اثر را بدون شک منسوب به کاشی نگاران شیراز در دوره قاجار دانستند؛ ولی از آنجاکه خانه‌های قدمی ثبت نشده بسیاری در شیراز وجود دارد و خانه‌های قدیمی ثبت شده نیز به نام صاحبان فلی به ثبت رسیده‌اند در خصوص حاجی عبدالمحمد اطلاعی حاصل نشد و مکان اولیه این اثر همچنان (Interview with Mr. Ali Taabodi and Massoud Meniyati, 18-11-2016 Shiraz)

۴. بررسی و مقایسه نگاره‌های اثر با کاشی نگاره‌های مشابه شیراز

۴-۱. نقوش روی هلالی

در قسمت هلالی اثر، کاشی نگار با در نظر گرفتن فضا داستان بارگاه حضرت سلیمان و موضوع در خدمت بودن جن و انس و دیوان و پرندگان و سایر موجودات را به تصویر کشیده است. طراحی این بخش دارای ترکیب‌بندی قرینه است و حضرت سلیمان که بر تخت پادشاهی تکیه زده است در مرکز قرار دارد و اطراف آن با نقوش شیرهای لمیده طاووس و سایر پرندگان، دیوهای ایستاده و تصاویر

هلالی‌های متعدد و نیز در نمازی ارسی‌ها و پنجره‌ها، پیلک یا ستون ناماها در تقاطع دیوار که گاه بر یکی از آن‌ها کتیبه‌ای وجود دارد اشاره نمود. موضوعات مجالس کاشی نگاره‌های هلالی‌ها در خانه‌های این دوره دارای تبع مخصوصی فراوان است که داستان زندگی و سفرهای صاحب خانه، موضوعات قرآنی و اساطیری، نقش گلستان‌های پر از کل‌های زنبق و صد پری، نیم‌تههای بانوان با بوشش اروپایی و یا سنتی قاجاری و نیز نیمه‌تههای پادشاهان ایران از باستان تا دوره قاجار را شامل می‌شود.

۲-۲. عبدالرزاق سرپرست مکتب کاشی نگاری شیراز

در معروف نقاشان کاشی نگار شیرازی در منابع مختلف از استادانی چون استاد حیدر کاشی‌پز، میرزا عبدالرزاق، صدرالدین شایسته، میرزا محمدعلی، استاد محمد رضا کاشی نگار، میرزا احمد کاشی نگار، حاج باقر جهانمیری، میرزا آقابزرگ نقاش، سید هاشم و کریم آقا نامبرده شده است. اما آثار امدادار عبدالرزاق تعدادشان از دیگران بیشتر است و می‌توان او را معروف‌ترین کاشی نگار و کاشی‌پز مکتب شیراز در نیمه دوم قرن ۱۳ دانست (Shirvani, 2010, p.32). میرزا عبدالرزاق در کودکی به مدت ده سال شاگرد کارگاه سفالگری به نام سید حیدر بود پس از مدتی از استاد خود پیشی گرفت و با همکاری برادرش میرزا محمدعلی، کاشی‌پزخانه کوچکی در مقابل با غی موسوم به باغ کلانتری برپا کرد. با رونق گرفتن کاشی‌پزخانه، وی کارگاه را گسترش داده و اکثر هنرمندان و نقاشان با تجربه شیرازی را به همکاری در کاشی‌پزخانه خود فراخوند. محصولات کارگاه وی در تهران و شهرهای دیگر طالب و مشتری یافت و این امر موجب شد به منظور انجام سفارش‌های مختلف کاشی‌پزخانه دیگری در محله لب آب دایر کند (Riazi, 2016, p.323). بدین‌سان در نیمه دوم قرن ۱۳ به سرپرستی عبدالرزاق نهضتی در کاشی کاری شیراز شکل می‌گیرد با موضوعاتی با محوریت پایین‌دستی به مبانی دین و اعتقادات و باورهای ملی، مذهبی و سنتی توده مردم که با نقاشی افسانه‌های کهن نظام و نثر فارسی و در رأس آن داستان‌های حمامی شاهنامه ابعادی همه‌گیر و گسترده می‌یابد. از ویژگی‌های مجالس نقاشی روی کاشی کارگاه او، غلط سازی همانند نقاشی قهقهه‌خانه است که تحت تأثیر تخیل و سلیقه سفارش‌دهنده و البته بدون دخل و تصرف در اصل ماجرا صورت می‌گرفته است. نقل است که میرزا عبدالرزاق با مشاوره فرستاده‌الدوله شیرازی که روابط دوستی با او داشته است، نقاشی‌هایی از بنای‌های تاریخی و باستانی کتاب آثار‌العلوم او را برای مجالس کاشی استفاده کرده است. در بسیاری از خانه‌های قدیمی و مکان‌های عمومی شیراز از جمله خانه‌های دخانچی، عطروش و مسجد نصیرالملک نام این فرد با عبارت در کارخانه عبدالرزاق ذکر شده است. به گفته فرزندش کریم ففوروی استاد در سال ۱۳۱۶ از دنیا رفت (Seyf, 1997, p.27-31).

۳. معرفی و توصیف اثر موردمطالعه

اثر موردنظر یک هلالی ستون دار^۵ (Archway) مزین به کاشی هفت رنگ با ابعاد : ارتفاع ستون‌ها ۲۶۳/۵ cm و اندازه پانل به صورت نیم دایره ۶۴/۷ cm $\times$ ۱۳۹ cm است که مکان فعلی آن حراجی بونامز است (تصویر ۱) به روایت دو کتیبه به خط نستعلیق که در پایین دو

٤-١. وجوه تشابه تصویر ۲ با تصاویر ۳ و ۴

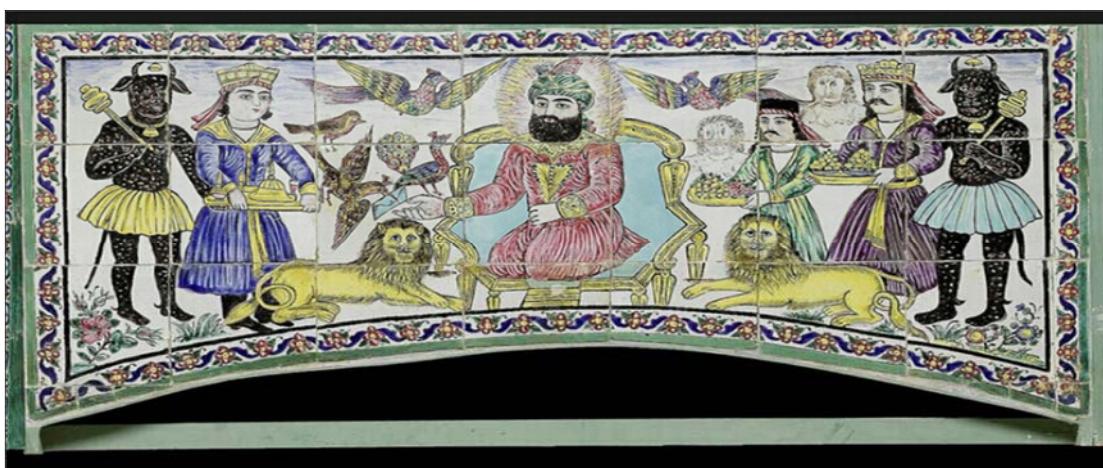
تشابه در ترکیب بندی کلی اثر در مواردی چون تأکید بر مرکزیت حضرت سلیمان با رای قرمزنگ، عمامه یا تاج به همراه هاله دور سر و قربنه‌سازی حول مرکز، وجود عناصر و موتیف‌های مشابه، رنگ‌بندی و نحوه هاشورزنی و رنگ‌گذاری لباس‌ها مشهود است. علاوه بر این در تصاویر ۲ و ۳ هر دو روایت در فضای اصلی (پیشانی) ترسیم شده‌اند.

٤-١-٢. وجوه تمایز تصویر ۲ با تصاویر ۳ و ۴

از وجود تمايز اين کاشي نگارهها روايت های مختلف زمانی است به عبارتی نگاره موردررسی (تصویر ۲) به داستان ملکه صبا و رساندن نامه توسط هدهد اشاره دارد در حالی که نگاره تصویر ۳ گویا به روايت های ديگري نيز اشاره دارد و پديده هم زمانی در آن مشهودتر است و دورنماسازی و ساخت و ساز بيشتری در آن به چشم می خورد. نگاره تصویر ۴ تنها به بارگاه سليمان اشاره دارد که البته به دليل عدم ترسیم صحنه ها در فضاهای يكسان این امر منطقی به نظر می رسد. به عبارتی نگاره های تصاویر ۳ و ۲ در فضای اصلی ترسیم شده اند که کاشي نگار فضای بيشتری برای تصویرسازی داشته است ولی نگاره تصویر ۴ در فضای فرعی ترسیم شده است. همچنین پشت صحنه تصویر ۲ نسبت به تصویر ۴ ساخت و ساز بيشتری به لحاظ استفاده از

موجودات محیی در پس صحنه (احتمالاً اجنه) و خدمه در حال پذیرایی تصویرسازی شده است. پرنده معروف هدهد نیز در حال رساندن نامه نشان داده شده است که به داستان ملکه صبا اشاره دارد. زمینه و فضاهای خالی با نقوش گل و بته‌های ریز و پراکنده پر شده و تقریباً فضایی خالی نمانده است. درنهایت صحنه در حاشیه باریک از گل و برگ محاط شده است. شایان ذکر است که روایت حضرت سلیمان از داستان‌های پرکاربرد در کاشی‌نگاره‌های شیراز بوده است.

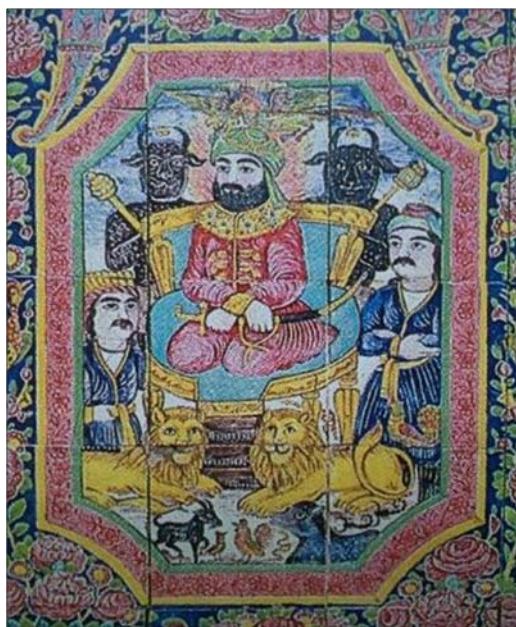
رنگ‌های مورداستفاده در عناصر اصلی به گونه‌ای نمادین و آکاهاهن به کاررفته‌اند. حضرت سلیمان با رایی قرمزرنگ با حاشیه‌های زرد طلایی که نماد ثروت و سلطنت است و هاله نورانی بر گرد سر که نشان از فر ایزدی و تقدس و سلطنت مشروع است به تصویر درآمده است. دیوها با بدن‌های سیاه خالدار و قلاوه‌ای به گردن که حاکی از در خدمت بودن است و اجنه با چهره‌هایی محو که نشان از عدم حضور و ظاهر ملموس برای عموم هستند نقاشی شده‌اند. رنگ‌گذاری سایر عناصر، تکمیل کننده ترکیب‌بندی تمامیت اثر است به گونه‌ای که کاشی نگاره دارای انسجام کلی است. این کاشی نگاره (تصویر ۲) از نظر موتیف‌ها، سبک رنگ‌گذاری و ترکیب‌بندی با کاشی نگاره‌های مشابهی در خانه‌های قاجاری شیراز همانند خانه صالحی و خانه عطروش (تصاویر ۳ و ۴) قبل مقایسه است که در ادامه به شرح آن می‌پردازیم.

تصویر ۲: کاشی نگاره با موضوع بارگاه حضرت سلیمان مکان: نمای هلالی (پیشانی) کاشی نگاره مورد بررسی (جزئیات تصویر ۱)
Fig. 2: Tile painting with the theme of Suleiman's tomb Location: Crescent View (Frontal) Tile Studied (Details of Fig. 1)

تصویر ۳: کاشی نگاره با موضوع بارگاه حضرت سلیمان- شیراز، خانه صالحی (نگارندگان: ۱۳۹۵)

تصویر۴: کاشی نگاره با موضوع بارگاه حضرت سلیمان - شیراز، خانه عطروش (نگارندگان: ۱۳۹۵)

Fig. 4: Tile Painting with the subject of court of prophet Suleiman-Shiraz, Atrush House

چهره‌ها و فیگورها ویژگی‌های مختص به خود دارند و با نقوش مشابه بازنان در دیگر کاشی نگاره‌های قلمرو قاجار مانند تهران و اصفهان متفاوت‌اند. اغلب فیگورهای تک فریمی در کاشی نگاره‌های شیراز زنانی با نیم‌تنه‌های نسبتاً فربه با آتوومی ضعیفتر و صورت‌های گرددتر با پهنه‌ای بیشتر همراه با غبغب، اغلب خالی بر گونه با پیشانی کوتاه را نشان می‌دهند که از نظر ترکیب‌بندی رنگی و شیوه رنگ‌گذاری ویژگی‌هایی مختص به خود دارند (تصاویر ۶ و ۷).

تصویر ۷ نقش‌مایه‌های زنان در ستون‌های کاشی نگاره موربدرسی را نشان می‌دهند که با نگاهی اجمالی با توجه به مطالی که بیان شد، شباهت‌های بسیار زیاد آن‌ها با نقش‌مایه‌های زنان در تصویر ۸ که در کاشی نگاره‌های خانه صالحی وجود دارند غیرقابل انکار است. این شباهت‌ها در ویژگی‌های چهره، حالات پیکره‌ها، قرارگیری در قاب‌های مشابه، نوع پوشش و رنگ‌بندی قابل مشاهده است.

تعداد و تنوع نقش‌مایه‌ها دارد و از نوعی دورنما سازی برخوردار است. در تصویر ۳ حضرت سلیمان با تاج پادشاهی به تصویر درآمده است ولی در تصاویر ۲ و ۴ عمame بر سر دارد. در مجموع می‌توان گفت وجود تشابه این تصاویر در مقایسه با وجود تمایز آن‌ها توجه بیشتری را به خود معطوف می‌دارد.

۴-۲. نقوش روی ستون‌ها

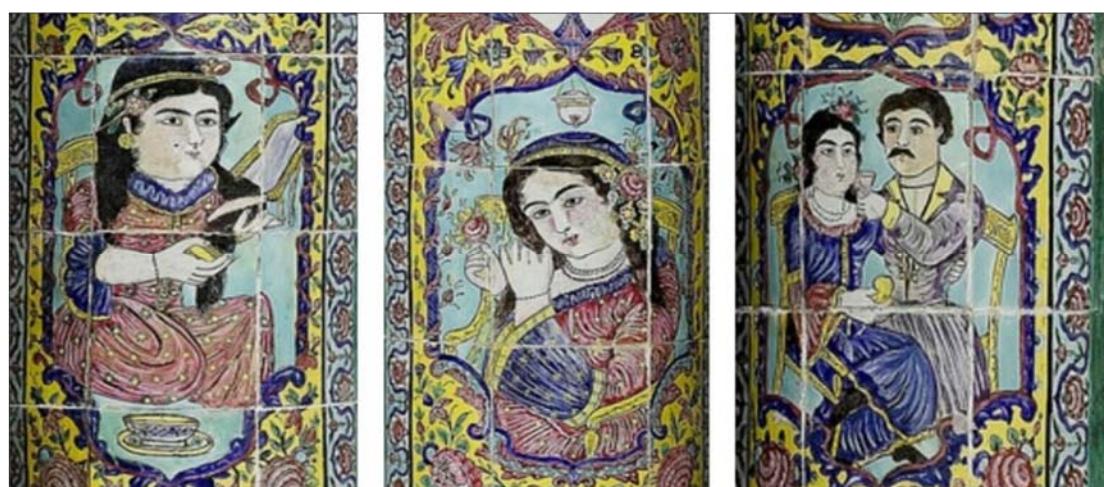
هر ستون شامل پنج قاب است که به ترتیب از بالا شامل تصاویر شیر و خورشید، زوج جوان، گلستان گل کوچک، نیم‌تنه و پیکره زنان و گلستان بزرگ پر از گل با نقش دو فرشته در اطراف و در زیر گلستان کتیبه به خط نستعلیق است. اگرچه تقارن در کل اثر مشهود است اما تفاوت‌های جزئی در تصاویر دو ستون وجود دارد. در زیر به مقایسه این نقوش با نقوش مشابه در برخی از کاشی نگاره‌های شیراز می‌پردازیم.

۴-۲-۱. تصاویر زنان با شاخصه چهره‌های قاجاری در کاشی نگاره‌های بنای شیراز

وفور نقش‌مایه‌های زنان در محصلات هنری عصر قاجار و از جمله در کاشی نگاره‌ها، در فضاهای خصوصی و نیمه خصوصی کاخ‌ها، خانه‌های اعیان و اشراف از ویژگی‌های شاخص و تمایز این دوره است که در کاشی نگاره‌های خانه‌های شیراز نیز قابل مشاهده است.

زنان قاجاری نقش بسته بر این کاشی نگاره‌های در تعامل هویتی با هویت زن فرنگی چهره نویسی از زن ایرانی را به نمایش گذاشته‌اند. زن در تک فریم‌های این کاشی نگاره‌ها هویت مستقلی یافته است، برای نخستین بار بی‌حجاب رخ می‌نماید و یا با حجابی که از نوعی دیگر است. زنی کنشگر که اغلب مشغول به کاری است، به خود در آینه و یا به دیگران از دریچه دوربین توجه دارد، مالک است و اغلب شی یا اشیاء مدرن در دست دارد و یا در غالب معرفه فرنگی به تصویر درآمده است که اغلب لباسی فاخر با یقه‌ها و سرآستین‌های پرچین بر تن دارد (Afzal Tusi et al., 2013, p.577).

با مشاهدات میدانی تک فریم‌های زنان در کاشی نگاره‌های خانه‌های شیراز این گونه دریافت می‌شود که از نظر ریخت‌شناسی،

تصویر ۷: تصاویر زنان در قاب های مجزا - مکان: ستون‌های کاشی نگاره موربدرسی - مأخذ: جزیبات تصویر ۱

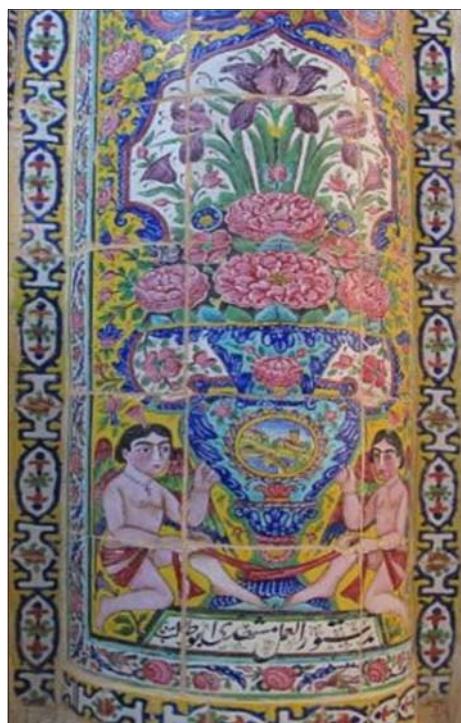
Fig. 7: Representations of women in separate frames - Location: Studied Tile Columns - Reference: Details of Fig. 1

تصویر ۸: تصاویر زنان در قاب های مجزا - مکان: شیراز، کاشی نگاره های خانه صالحی (نگارندگان)
Fig. 8: Representations of women in separate frames - Location: Shiraz, Salehi House tiles

می شود و در تزیینات بناهای این دوره تأثیرگذار بوده است (Bemanian et al., 2011, p.35) سطوح و اغلب به صورت قرینه ترسیم شده است. با مقایسه تصاویر ۵ و ۶ آن گونه که در تصاویر پیداست نقوش پایین ستون های کاشی نگاره های خانه صالحی (تصویر ۵) با نقوش پایین ستون ها در کاشی نگاره های خانه صالحی (تصویر ۶) علی رغم وجود تفاوت های جزئی، شباهت های زیادی دارد که از آن جمله می توان به ترسیم نقوش مشابه در فضای یکسان (پای ستون)، ترکیب بندی گل های صدپری و زنبق در قاب های مشابه، شباهت رنگ بندی کلی اثر، نقش مایه هایی چون گلدان، فرشته های بالدار قرینه، وجود کتیبه خط نستعلیق در پایین گلدان و نیز دورنماسازی در مدلایون های بیضی شکل درون گلدان ها اشاره کرد.

با نگاهی اجمالی به کاشی نگاره های قاجار در می یابیم که موتیف هایی چون گل های صدپری، پیچک و زنبق که از عناصر اصلی نقاشی های دوره قاجار است که در کاشی نگاره مورد بررسی نیز حضور دارند. فریبه نقش مایه هایی به صورت کوزه هایی پر از گل سرخ و زنبق یا مناظر طبیعی اقتباس شده از کارت های پستی از اروپا را از مضامین تصویری بی سابقه در کاشی کاری این دوره می داند (Ferrier, 1995, p.291) و برخی نویسندها چون ماهرالنقش معتقدند کاشی سازان در این دوره با الهام گرفتن از طبیعت و استفاده از رنگ های متعدد در کاشی آثار بدیعی با طرح های گلستانی به وجود آورند (Maheronagh, 1983, p.16). نقش فرشته یا کوپید نیز از عناصر رایج در نقاشی دوره قاجار است که بر روی تمبر، عکس و کارت پستال های وارداتی از اروپا دیده

تصویر ۶: نقش گلدان گل و فرشته های قرینه در اطراف - قسمت پایین ستون در کاشی نگاره های خانه صالحی (نگارندگان: ۱۳۹۵)

Fig. 6: Role of Flower Pots and symmetry Angels Around - Bottom Column in Salehi House Tiles

تصویر ۵: نقش گلدان گل و فرشته های قرینه در اطراف - قسمت پایین ستون کاشی نگاره مورد بررسی (جزئیات تصویر ۱)

Fig. 5: Role of Flower Pots and symmetry Angels Around - Bottom of Tile Columns Examined (Details of Fig. 1)

۴-۲-۳. کتیبه‌های اثر موردمطالعه و مقایسه آن با

کتیبه‌های مشابه

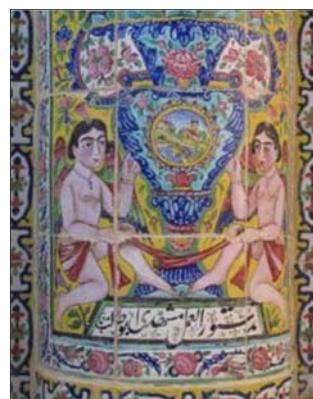
در بسیاری از کاشی نگاره‌های شیراز کتیبه‌هایی به خط نستعلیق شامل عباراتی چون نام استادان معمار و کاشی‌بازان و سفارش دهنگان وجود دارد. همچنین در خانه عطروش، خانه صالحی و درمانگاه نمازی نیز که در این تحقیق از کاشی نگاره‌های آن‌ها به منظور مقایسه با اثر موردمطالعه استفاده شد کتیبه‌هایی دیده می‌شود.

همان طور که در تصویر ۹ مشهود است در کاشی نگاره موربدرسی از کارخانه شخصی به نام «استاد ابراهیم» یاد شده است. کتیبه‌های خانه صالحی از نظر وجود و محل قرارگیری (در روی ستون و زیر گلدان) حائز اهمیت هستند. در پایین یکی از ستون‌های این بنا کتیبه‌ای وجود دارد که عبارت: «به دستور العمل مشهدی ابوطالب معمار» را نشان می‌دهد که همانند کتیبه اثر موردمطالعه در پایین ستون در فضای زیر گلدان نوشته شده است (تصویر ۱۰). کتیبه دیگری نیز با همین مضمون در کاشی نگاره‌های درمانگاه نمازی شیراز دیده می‌شود (تصویر ۱۳) که مشخص می‌کند معمار هر دو بنا یک شخص بوده است. از سویی در کاشی نگاره‌های درمانگاه نمازی شیراز که اکنون در حال ویرانی است سه کتیبه وجود دارد که به منظور روشن

تصویر ۱۱: کتیبه‌ی قسمتی از کاشی نگاره -
شیراز، درمانگاه نمازی (نگارندگان: ۱۳۹۵)

Fig. 11: Inscriptions from the Tile Painting- Shiraz, Namazi Clinic

تصویر ۱۰: کتیبه‌ی قسمتی از کاشی نگاره -
شیراز، خانه صالحی (نگارندگان: ۱۳۹۵)

Fig. 10: Inscriptions from a part of
Tile Painting - Shiraz, Salehi House

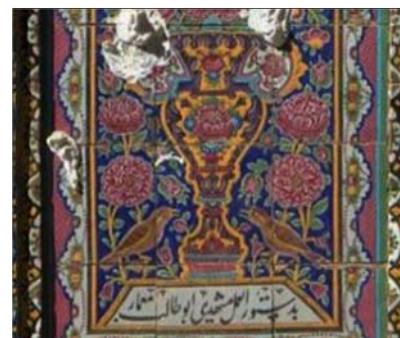
تصویر ۹: کتیبه‌ی کاشی نگاره مورد بررسی
(جزیيات تصویر ۱)

Fig. 9: Inscribed Tile Paintings
(Details of Fig. 1)

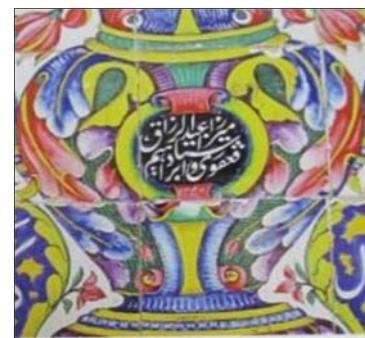
تصویر ۱۴: کتیبه‌ی قسمتی از کاشی نگاره -
شیراز، درمانگاه نمازی (نگارندگان: ۱۳۹۵)

Fig. 13: Inscriptions from the Tile
Painting- Shiraz, Namazi Clinic

تصویر ۱۳: کتیبه‌ی قسمتی از کاشی نگاره -
شیراز، درمانگاه نمازی (نگارندگان: ۱۳۹۵)

Fig. 14: Inscriptions from the Tile
Painting- Shiraz, Namazi Clinic

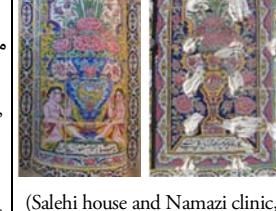
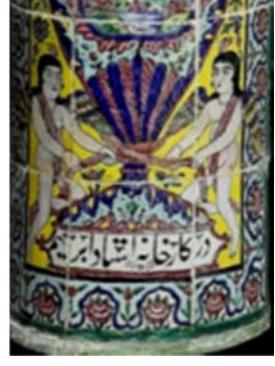

تصویر ۱۲: کتیبه‌ی قسمتی از کاشی نگار -
شیراز، مسجد و کیل (نگارندگان: ۱۳۹۵)

Fig. 12: Inscriptions from the Tile-
Shiraz Mosque, Vakil Mosque

جدول ۱: جدول تطبیقی وجوه تشابه و تمایز نگاره موردنبررسی با نمونه‌های مورد مقایسه

Table 1: Comparative Table of Similarities and Differentiation Figures of the Study with Comparable Samples

جزئیات طرح و نقش دروازه موردنبررسی	Design and role of comparable samples in Shiraz tiles (Salehi House, Atroush House, Namazi Clinic and Vakil Mosque)	طرح و نقش نمونه‌های موردنقایسه در کاشی نگاره‌های شیراز (خانه صالحی، خانه عطروش، درمانگاه نمازی و مسجد وکیل)	Modes of differentiation of the studied specimens to the comparable specimens
وجوه تمایز نمونه‌های موردنبررسی با نمونه‌های موردنقایسه Modes of differentiation of the studied specimens to the comparable specimens	وجوه تشابه نمونه‌ی موردنبررسی با نمونه‌های موردنقایسه The similarities of the sample under study with the sample under study	کاشی نگاره‌های شیراز (خانه صالحی، خانه عطروش، درمانگاه نمازی و مسجد وکیل)	جزئیات طرح و نقش دروازه موردنبررسی
عدم ترسیم صحنه در فضاهای یکسان (نگاره موردنبررسی در فضای بزرگتر ترسیم شده است و نگاره موردنقایسه در فضای کوچکتر جای گرفته است به همین دلیل ساختوساز کمتری دارد) Lack of drawing of the scene in the same spaces (the studied scene is drawn in a larger space and the comparable scene is placed in a smaller space and therefore has less construction)	موضوع مشترک با وجود عناصر و موتیفهای مشابه، ترکیبندی کلی اثر، رنگبندی مشابه Common theme with similar elements and motifs, overall composition of work, similar color scheme	 (Atroush house, author, 2016)	
این نگاره در پشت صحنه ساختوساز بیشتری دارد و از نوعی دورنمای سازی برخوردار است و در آن چند روایت در یک صحنه به تصویر درآمده‌اند. It has more construction behind the scenes and has some sort of perspective, in which several narratives are portrayed in one scene.	تشابه در ترکیبندی، اشتراک در موضوع با وجود عناصر مشابه، رنگبندی مشابه و همچنین اختصاص فضای مشابه برای هر دونگاره Similarity in composition, theme sharing with similar elements, similar color scheme as well as similar space allocation for both scenes	 Salehi house and Namazi clinic, authors, 2016)	(bonhams, 15/4/2010, lot:233w) Access date: (20/8/2016)
تفاوت‌های جزئی در جابجایی رنگها و برخی نقش‌مایه‌ها Minor differences in the color shift and some of the themes	ترکیبندی اثر، طراحی کلی، نقوش و عناصر مشابه، رنگ‌آمیزی نسبتاً مشابه هر سه اثر، محاط شدن طرح اصلی در حاشیه زرد و سفید و وجود کتیبه در زیر گلدان‌ها Composition of the effect, overall design, motifs and similar elements, relatively similar coloring of all three effects, embossing the original design on the yellow and white border and inscriptions under the pots	 (Salehi house and Namazi clinic, authors, 2016)	 (Salehi house and Namazi clinic, authors, 2016)
تفاوت‌های جزئی در جابجایی رنگها و برخی نقش‌مایه‌ها Minor differences in the color shift and some of the themes	شباهت‌های بسیار تصاویر باتون در کاشی نگاره موردنبررسی با تصاویر باتون در کاشی نگاره‌های مشابه. (این شباهت‌ها در ویژگی‌های چهره، قرارگیری در قلب‌های مشابه، نوع پوشش و رنگبندی مشهود است) The very similarities between the scenes of the women in the tile studied are similar to those of the women in the tile. (These similarities are evident in facial features, similar frames, coating type and coloration)	 (Salehi house, authors, 2016)	 (Salehi house, authors, 2016)
	وجود کتیبه‌هایی به خط نستعلیق در قسمت‌های پایین کاشی نگاره‌ها، قرار گرفتن نامهای میرزا عبدالرازق و استاد ابراهیم در کنار هم (در مسجد وکیل) و یا در کتیبه‌های مجزا در یک مکان (درمانگاه نمازی) There are inscriptions in the lower part of the Nastaliq line in the lower portions of the tiles, the names of Mirza Abdul Razaq and Master Ibrahim side by side (in the Vakil Mosque), or in separate inscriptions in one place (Namazi Clinic)	 (Namazi clinic, Salehi house, Vakil mosque(authors))	 (Namazi clinic, Salehi house, Vakil mosque(authors))

کاشی‌نگاره‌های هفت‌رنگ در بناهای قاجاری با تنوعی خاص در مناطق مختلف چون تهران، شیراز و اصفهان تصویر آشکاری از هویت این دوره را به نمایش گذاشتند. در شیراز در نیمه اول قرن ۱۴ هـ، بار دیگر نقاشی روی کاشی توسط هنرمندان مکتب ندیده غیر درباری احیا شد و علاوه بر خانه‌های طبقه اشراف در میان خانه‌های عموم و طبقه متوسط جامعه رواج یافت که اکنون از آن تحت عنوان مکتب کاشی‌نگاری شیراز یاد می‌شود. نقاشی‌های مکتب شیراز عصر قاجار اگرچه خام‌دستانه‌تر از مکتب تهران به نظر می‌رسد اما به نوعی احیاگر مبانی ملی‌مذهبی و سنتی است و مضامین آن موردعلاقه و خواست مردم است و ملغمه‌ای از داستان‌های شاهنامه با داستان‌های عامیانه، روایات مقدس مذهبی به همراه نقش گل و مرغ است. کاشی‌نگاره موردررسی در این مقاله با موضوع بارگاه حضرت سلیمان، نگاره‌های گل و مرغ و تک فریم‌هایی از زنان قاجاری و زوج‌های جوان از مصاديق کاشی‌نگاره‌های بناهای این دوره است که به لحاظ ویژگی‌های ظاهری تشابه زیادی به کاشی‌نگاره‌های شیراز دارد. با مطالعه، مقایسه و تطبیق ویژگی‌هایی چون ترکیب بندی، شیوه طراحی، رنگ‌بندی و رنگ‌گذاری و نیز موضوع و نقش مایه‌ها و کنیه‌های کاشی‌نگاره موردررسی با کاشی‌نگاره‌های مشابه برخی بناهای شیراز در این دوره به خصوص کاشی‌نگاره‌های خانه صالحی، خانه عطروش و درمانگاه نمازی، شباهت‌های غیرقابل انکاری میان

پی‌نوشت‌ها

۱. کاشی هفت‌رنگ نوعی از کاشی از جنس خشت گلی است که به خاطر به کار رفتن هفت‌رنگ اصلی در آن، به این نام مشهور گشته است. ازانجایی که ادامه شیوه کاشی کاری معرق از قرن یازدهم هجری به دلایل مختلف از جمله صرف زمان و هزینه مقرن به صرفه نبود کاشی کاری نوع هفت‌رنگ مرسوم و متداول گشت که سرعت عمل و عدم محدودیت در طرح باعث ورود طرح‌های مختلفی به عرصه کاشی هفت‌رنگ گردید. استفاده از کاشی هفت‌رنگ در اوخر دوره تیموری و اوایل دوره صفوی، در تزیین بناها رواج یافت و تا دوره قاجار ادامه داشت و ازان‌پس، رفته‌رفته رو به افول گذاشت (Kiani, &c., Karimi, 1985, p.19).
۲. خانه صالحی از خانه‌های مربوط به اوخر دوره قاجاریه در شیراز است که در ضلع جنوبی مسجد شهداد و ابتدای کوچه هفت پیچ واقع شده است. این اثر در تاریخ ۱۳۵۴/۲/۲ با شماره ۱۰۷۰ در فهرست آثار ملی ایران به ثبت رسیده است. کاشی کاری‌های هفت‌رنگ بدنه دیوارهای حیاط این بنا از نمونه‌های ارزنده هنری محسوب می‌شود.
۳. خانه عطروش از خانه‌های مربوط به اوخر دوره قاجاریه در شیراز است که در بافت قدیم در کوچه زنجیرخانه واقع شده است. این اثر در تاریخ ۱۳۵۴/۲/۳۰ با شماره ۱۰۶۲ در فهرست آثار ملی ایران به ثبت رسیده است.
۴. درمانگاه نمازی مربوط به اوخر دوره قاجار و اوایل دوره پهلوی در شیراز است که در ضلع غربی خیابان قاآنی کهنه واقع شده است. این اثر در تاریخ ۱۳۸۱/۵/۸ با شماره ۶۰۲۷ در فهرست آثار ملی ایران به ثبت رسیده است.
۵. به منظور اطلاع از مکان اصلی، چگونگی و تاریخ خروج این اثر از ایران، مکاتباتی در قالب چند ایمیل به اعضای مسئول در این حراجی انجام شد که ایشان حاضر نشدند اطلاعات مشتریان خود را در اختیار ما بگذارند و تنها به فرستادن تصویری باکیفیت از این اثر اکتفا کردند. این کاشی‌نگاره در سایت این حراجی به آدرس مقابل قابل مشاهده است.
<https://www.bonhams.com/auctions/17823/lot/233/?category=list>
 ۶. در دوره قاجار کاشی‌نگاران درصورتی که کارگاه‌هایشان از وسعت زیادی برخوردار بود آن را کارخانه می‌خوانند و در رقم‌های خویش نام کارخانه خویش را نیز ذکر می‌نمودند که از آن جمله می‌توان به کارخانه کاشی‌پزی علی محمد اصفهانی، کارخانه صفرعلی، کارخانه خاک نگار مقدم و کارخانه افسری اشاره کرد (Makinejad, 2009, p.80).

References

- Afzal Tusi, E., Salahi, G., Salahi, L. (2013). Studying Tile Paintings by Qajar Women in Shiraz Houses, *Women's Journal of Culture and Art*, (5), 6-9. [in Persian]
- [افضل طوسی، عفت السادات، سلاحی، گلناز، سلاحی، لادن. (۱۳۹۲). مطالعه کاشی‌نگارهای با نقش زنان قاجاری در خانه‌های شیراز، نشریه زن در فرهنگ و هنر، (۵)، ۵۷۷-۵۹۴.]
- Asadpour, A. (2014). Analyzing the Nature and Structure of Representation of Urban Space in Qajar Tiles, *Two Quarterly Journal of City Landscape Research*, 1(1), 1-5. [in Persian]
- [اسدپور، علی. (۱۳۹۳). تحلیل ماهیت و ساختار بازنمایی فضای شهری در کاشی‌های قاجاری، دوفصلنامه پژوهش‌های منظر شهر، (۱)، ۶-۱۷.]
- Bemanian, M. R., Momeni, K., Sultanzadeh, H. (2011). A Study of Innovation and Evolution of Decorations and Tile Designs of the Mosque-Schools of the Qajar Period. *Journal of Neuroscience*, (2), 1-4. [in Persian]
- [بمانیان، محمدرضا، مومنی، کورش، سلطانزاده، حسین. (۱۳۹۰). بررسی نوآوری و تحولات تزیینات و نقش کاشی‌کاری مسجد-مدرسه‌های دوره قاجار. فصلنامه علمی پژوهشی نگره، (۱۸)، ۳۵-۴۷.]
- Etemad al-Saltanah, M. H. (1995). *Forty Years of Iranian History in the Period of Nasser al-Din Shah*, Volume One of the Most Effective Vallatars, by Iraj Afshar. Tehran: Mythology. [in Persian]
- [اعتمادالسلطنه، محمدحسن‌خان. (۱۳۷۴). چهل سال تاریخ ایران در دوره ناصرالدین شاه، جلد اول المأثر والآثار، به کوشش ایرج افشار. تهران: اساطیر.]
- Fehervari, G., Fehrvri, G., & Fehérvári, G. (2000). *Ceramics of the Islamic World*. IB Tauris.
- Ferrier, R. W. (1995). *Iranian Arts*, Parviz Marzban, Tehran: Farzan Rooz Publications. [in Persian]
- [فریه، ر. دبلیو. (۱۳۷۴). هنرهای ایران، پرویز مرزبان، تهران: انتشارات فرزان روز.]
- Godard, A. (1998). *Iranian Art*, (Translated by Habibi B.), Third Edition, Tehran: Shahid Beheshti University Press. [in Persian]
- [گدار، آندره. (۱۳۷۷). هنر ایران، ترجمه حبیبی بهروز، چاپ سوم، تهران: انتشارات دانشگاه شهید بهشتی.]
- Kiani, M., and Karimi. F. (1985). *The Pottery Art of the Islamic period of Iran*, Tehran: Iranian Archeology Center (Ministry of Culture and Islamic Guidance). [in Persian]
- [کیانی، محمد یوسف، و کریمی، فاطمه. (۱۳۶۴). هنر سفالگری دوره اسلامی ایران، تهران: مرکز باستان‌شناسی ایران (وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی).]
- Makinejad, M. (2009). Unknown Qajar Tile Workers, *Golestan Honar*, N: 15. [in Persian]
- [مکی-نژاد، مهدی. (۱۳۸۸). کاشی کاران گمنام دوره قاجاری؛ خاندان خاک نگار مقدم، گلستان هنر، شماره: ۱۵.]
- Maheronagh, M. (1983). *Design and Implementation of Role in Iranian Tiling in Islamic Period*, Tehran: Reza Abbasi Museum. [in Persian]
- [ماهرونقش، محمود. (۱۳۶۲). طرح و اجرای نقش در کاشی کاری ایران دوره اسلامی، تهران: موزه رضا عباسی.]
- Porter, V. (2002). *Islamic Tiles*, Mahnaz Shayestehfar, Tehran: Institute of Islamic Art Publications. [in Persian]
- [پورتر، ونیتا. (۱۳۸۱). کاشی‌های اسلامی، مهناز شایسته فر، تهران: انتشارات موسسه هنر اسلامی.]
- Riazi, M. (2016). *Qajar Tile*, Tehran: Yasavoli. [in Persian]
- [ریاضی، محمدرضا. (۱۳۹۵). کاشی کاری قاجار، تهران: یاساولی.]
- Scars, J., and the Summary of Authors. (2006). *Iranian Arts of the 18th and 19th Centuries, The History of Cambridge Iran*, Volume 7, Part Three, Collected by Peter Avari, (Translated by Saghafifar, M.), Tehran: Jami Publications. [in Persian]
- [اسکارس، جنیفر، و مجموع نویسندهان. (۱۳۸۵). هنرهای سده‌ی (۱۹) و (۱۸). ایران، تاریخ ایران کمربیج، جلد هفتم قسمت سوم، گردآورنده بیتراؤاری، ترجمه ثاقب فر مرتضی، تهران: انتشارات جامی.]
- Seyf, H. (1997). *Tile Painting*, Tehran: Soroush Publications. [in Persian]
- [سیف، هادی. (۱۳۷۶). نقاشی روی کاشی، تهران: انتشارات سروش.]
- Shirvani. B. (2010). *A Descriptive Study and Classification of Qajar Period Motifs in Shiraz*, Tehran: Art University. [in Persian]
- [شیروانی، بهنام. (۱۳۸۹). بررسی توصیفی و طبقه‌بندی نقش دوره قاجاریه در شیراز، تهران: دانشگاه هنر.]
- Taghavi, A., Mousavi Haji, S. R., Aganji Shirazi, N. (2015). Analysis and Study of Tiled Subjects of Qajar-era Buildings of Shiraz, Shiraz: *Proceedings of the First National Conference of Iranian Islamic Architecture (Yesterday's Landscape-Tomorrow's Landscape)*, 2-4. [in Persian]
- [تقوی، عابد، موسوی حاجی، سید رسول، آگنجی شیرازی، ناز آفرین. (۱۳۹۴). تحلیل و بررسی مضامین کاشی کاری شده‌ی اینیه عصر قاجار شیراز، شیراز: مجموعه مقالات اولین همایش ملی معماری ایرانی اسلامی (سیمای دیروز - چشم انداز فردا)، ۱۱۴۲-۱۱۲۷.]

